

Leka för livet

FATABUREN 1992

Leka för livet

NORDISKA
MUSEET

Leka för livet

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1992

FATABUREN 1992

ISBN 91 7108 316 2

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Hans Medelius.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Drottning Blanka av Namur. Målning av Albert Edelfelt 1877. Foto Hannu Aaltonen. Ateneum, Helsingfors.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

*"Renlek". Foto Nils Thomas-
son, 1932, Jämtlands läns mu-
seum.*

SAMERNAS TRADITIONELLA LEKAR OCH SPEL

Rolf Kjellström

*Rolf Kjellström, docent,
Nordiska museet.*

SAMISK KULTUR

Samernas traditionella näringar – jakt, fiske och renskötsel – har utvecklats i växelspel med naturen. Det kan kanske vara svårt för oss "9–5"-jobbare att sätta oss in i ett näringsliv, där jobbet så intensivt präglar inte bara all arbetstid utan all tid – även det vi kallar fritid. Renskötseln t.ex. kom därmed inte bara att bli ett vanligt arbete utan också en hel livsstil.

De samiska näringarna har därmed också genomsyrat kulturen och givetvis även lekarna – åtminstone innan den moderna tiden på allvar satte in i det samiska samhället.

RENLEKAR

Som för så många andra barn var samernas lekar en avspeglning av de vuxnas liv. I renskötarbarnens lekar var det därför mycket vanligt att renen var medelpunkten. Vanligt var att leka renskiljning. Något av barnen försåg sig med en renkrona på huvudet, som han eller hon sprang runt med i den lilla renhagen, samtidigt som de andra barnen försökte med lasso att fänga in "renen". "Hundarna" var också med och skällde och nafsade "renarna" i benen. Hade man stora horn föreställde man tjur, och om hornen var mindre var man renko eller vaja och var hornen riktigt små var man kalv. Om man inte hade några horn till hands kunde man mycket väl markera hornen med händerna eller – skriver Linné – med ris. Såväl flickor som pojkar deltog i denna lek. Det var vanligt förr, att det i varje sameviste fanns en lilleputtrenhage, där man lekte sådana lekar. På detta sätt fick barnen tidigt

Lek i rengärdet. Barnen har fångat en kalv och försöker locka modern till sig med salt. Foto Nils Thomasson, 1917, Jämtlands läns museum.

lära sig hur olika horns utseende hade speciella namn efter form, storlek och färg och hur dessa skilda utseenden återspeglade olika faser i renens årscykel.

Lassokastning tränades också mot stubbar och buskar, kaffekittlar eller vad som helst, men inte sällan gick den ut över hundarna, vilka diskret drog sig bort, när de förstod vad som var på gång.

Inomhus kunde man binda fast ett rep mot en sängstolpe och leka att man körde en ren. På det sättet kom man att lära sig de adekvata rörelserna med tömmen. Att kunna renmärken var också något man kunde tävla i.

Dessa lekar var i hög grad en träning för det kommande vuxna yrkeslivet, och när barnen väl fick ta ansvar för olika arbetsuppgifter i renskötseln, var det inget som man behövde be dem om extra, för de hade för det mesta stor lust till det.

Om rensamernas barn ofta lekte renlekar var det lika vanligt att sjösamernas barn roade sig med båtar. De hade kappseglingar med sina båtar och de hade områden med handelsplatser, fiskeställen m.m. Särskilt pojkarna tyckte det var roligt att leka på detta sätt.

Många andra lekbetonade aktiviteter var också kunskapsberikande. Det gällde till exempel fiske och jakt och man lärde sig bland annat, hur man satte snaror för fågel. Det var vanligt att barn, efter ankomsten till en ny vistesplats, snabbt försökte ta reda på, var riporna höll till och sedan satte sina snaror där för att nästa morgon ivrigt se resultatet. Ibland gick barnens ambition att lära sig spita skinn ut över de stackars små lämlarna.

En mängd andra vardagliga sysslor var roliga att göra och så småningom nödvändiga. T.ex. hur man sätter upp en kåta, hur den är konstruerad och hur man väljer och hämtar ved.

Mycket av det roliga skedde tillsammans med de vuxna, vilket var givande ur flera synpunkter. Många av lekarna var som sagt inte annat än en efterhärming av de äldres sysselsättningar.

Även om samebarnens lekar var ovanligt litet könsbundna fanns det ändå sådana lekar. Lek med dockor t.ex. där flickorna med enkla medel själva gjorde sina små dockor liksom kläder och utrustning till dem.

Att gå på styltor över bäcken – nyttigt för den fysiskt krävande tillvaro som väntade. Foto Ossi-an Elgström. Ur Karesuandolapparna, 1922.

Samebarn i Glen, uppställda för tävling på skidor, ca 1910. Foto Nils Thomasson, Jämtlands läns museum.

IDROTTSTÄVLINGAR

Samebarnen lekte som alla andra barn också genom att tävla i en mängd discipliner som kapplöpningar, hoppa på ett ben, klättra och klänga i träd, kasta sten (högst, längst och på mål), kasta med slunga, kasta diskus, kasta snöboll och boll, kasta till måls med spjut, kasta pil, skjuta med pilbåge eller armborst, hoppa längd-, stav- och höjdhopp.

Bollar gjorde man av ofta av fnösksvamp täckt med skinn. Ibland var bollens inre av tyg, hö, sand, eller renhår. Redan Johannes Schefferus och Gabriel Tuderus talar vid 1600-talets senare del om samiska bollspel. Bl.a. förekom brännboll tidigt. Ungdomarna tyckte det var särskilt trevligt, när även de vuxna deltog i bollspelen.

Redan 1673 nämner Johannes Schefferus i sitt verk *Lapponia*, att samerna drar ett streck i snön och ser vem som kan hoppa längst från det. Hos sjösamerna nämns en särskild form av hopp: man skulle försöka hoppa från en tunna till en annan, när dessa tunnor stod uppställda bredvid varandra, men det var inte många som orkade att göra det.

Man utförde olika balansprov t.ex. på stock i vattnet eller försökte få motståndaren att flytta fötterna från marken, medan man höll och låste varandras händer. Man lekte även kurragömma, spelade kägelspel, slog kullerbyttor, fäktades, simmade, gick på styltor och vadade.

Anders Larsen berättar om ett bollspel han ofta deltog i vid norska Kvaenangen:

Spelet började så, att från en startpunkt sprang man till ett gjort hål i marken med en stav i handen som man försökte sätta ned i hålet. Den som kom sist fick börja rulla med en boll, med vilken han skulle försöka träffa benen på de andra som stod med sina käppar i hålet. De i sin tur försökte för ett ögonblick lösgöra sina stavar från gropen och med den slå bort bollen så långt som möjligt, men samtidigt riskerade de att den från gropen förut utstängde försökte att få ned sin stav i hålet. Den som då inte kom tillräckligt snabbt tillbaka med sin stav till hålet fick börja rulla bollen. Så gick spelet vidare och man brukade var en 4–5 stycken men kunde vara ännu fler deltagare.

En gunga kunde man lätt åstadkomma med en tøm mellan några träd. Pojkarna kunde pröva att klättra upp i en björk, så långt att den böjde sig mot marken, innan man släppte av sig så att trädet slog upp som en sprättbåge.

Vissa av dessa lekar omtalar redan Nicolaus Lundius från 1670-talet:

Lapparna är mycket begifna till lek: de äro lätta till springa, de springa öfwer bäckiar som äro pass wid 3 famnar bred, de oppsättia också en stång, och den ena lappen håller stången på sitt huud, och den andra ändan sätter han i tree då springer den ena lappen öfwer stången . . . quwinfolckena löpa nog så hårdt som manfolck fast de icke årcka så länge utstå.

I båt kunde man tävla att ro eller segla och också tävla i forsränning.

På vintern var skidåkningen leken och sporten framför andra. Det fanns många olika lekar man kunde ägna sig åt på skidor. Att

tolka och köra ikapp var omtyckta idrottslekar för båda könen. På väg till vintermarknaden eller kyrkhelgen har det sålunda gällt att visa, vem som hade den snabbaste renen och vem som säkrast stod på benen eller bäst balanserade en ackja – det behövde inte bara gälla de unga. Tävlingsandan är säkerligen lika gammal som prestationsförmågan.

En annan lek på vintern var att åka släde eller att åka kana på ett isstycke utför en kulle.

På slät mark kunde man slänga sig bakåt med utsträckta armar och ben och på det sättet forma en människobild. Man kunde även gå upp i ett nedfallet träd och hoppa från det på huvudet ned i snön.

Olika vildrenslekar och björnlekar förekom på vintern. I en björnlek tecknade man ett rutmönster i snön, där en av barnen var björn som jagade de andra, vilka fick hoppa i rutorna och där hörnrutorna var friplatser, där björnen inte kunde fånga dem. Den som blev fångad fick sedan själv vara björn.

Denna lek påminner om ”gaase spil” eller ”räven och gässen”, som enligt Giuseppe Acerbi 1799 var mycket omtyckt bland samerna. Man delade upp sig i två partier och ritade upp en serie fyrkantiga rutor. Den ena sidan flyttade så på 13 pinnar, kallade gäss, i denna labyrint. Det gällde för den ena parten att visa sin skicklighet att förfölja och för den andra parten att fly.

Bland pojkarna förekom en slags kraftprov. Brottning var ganska vanlig vid sammankomster som bröllop, kalas och även efter gudstjänster. Och samerna var duktiga brottare, konstaterar Acerbi 1799, för ”de behöver dylika gymnastiska övningar för att hålla sig varma...”. Man fattade varandra vid halsen eller kring midjan och försökte kasta motståndaren över sitt huvud. Sigfrid Drake har 1918 påvisat, att en del grepp i denna lek har påfallande likhet med den isländska gliman – kanske ett resultat av samernas umgänge med nordborna.

En spänstig lek, som kallats ”skjuta kråka” och ”göra lappkast”, tillgick så, att en pojke la sig på rygg på mjuk mark med benen i vädret och med händerna sträckta bakåt, varvid en annan ställde sig på hans händer och fattade hans fötter, lutad mot hans ben. Den liggande slungade så den andre så långt han förmådde, och för denne gällde det att komma ned på händer och fötter.

Andra kraftprov var att dra fingerkrok eller att ha dragkamp,

Syskonen Laila, Olle och Hildur Andersson gungar på en enkel gunga av sågbock och en bräda, 1942. Foto Manfred Wiese, Jämtlands läns museum.

ofta med flickor utgörande det ena laget, med rep eller käpp.

Ett annat styrkeprov hade med renen att göra: man skulle dra loss den sena som satt i knävecket på en död ren, vilket långt ifrån alla klarade.

Att bära tunga stenar en bestämd sträcka var ett prov, men naturligtvis kunde liknande prov göras med andra saker som t.ex. båtar.

STALOLEKAR

Stalo var ett ofta förekommande och välkänt motiv i samernas traditioner, där han så gott som alltid utmålades som en fiende till samerna. Det var en otäck figur, som man många gånger skrämde barnen med. Flera av traditionerna skildrade just hur illa det gick för barn som inte passade sig för Stalo. Berättelserna

*Lek på en rast i skolan i Glen.
Foto Nils Thomasson, Jämtlands
läns museum.*

hade ofta en moraliskt budskap till barnen att de skulle göra som deras föräldrar sade till dem, om de t.ex. var tvungna att lämna barnen ett tag, för annars var det fara för att Stalo kom och tog dem. Lekarna kunde därför gå ut på att Stalo, som hade rövarens roll, försökte fånga andra barn för att röva bort dem eller äta upp dem. I en stalolek skulle t.ex. Stalo stjäla barnet, som försvarades av den som spelade barnets far.

”Stalostallat” gick till så, att barnen ställde upp sig på visst avstånd från varandra föreställande torra trädstubbar. En av barnen fick föreställa Stalo. som kom för att hämta bränsle genom att försöka välta en av trädstubbarna. Om denne inte lät sig välta försvann Stalo ett tag för att hämta sin yxa, varvid alla barnen sprang sin väg. Stalo sprang då efter dem, men barnen försökte att nå fram till kåtan, som var fristad för dem. Om Stalo lyckades få fatt i någon av barnen, fick denne överta Stalos roll, och så började leken på nytt.

En lek gick ut på att den store, stygge och dumme Stalo fick vara blindbock, och de andra barnen skulle hålla sig undan

honom. Den som emellertid blev tagen av Stalo, fick i sin tur sedan vara Stalo. Den utklädde Stalo som kunde uppträda vid jultid, Jul-Stalo, är särskild känd.

Liknande förföljelselekar hade man också med djur i huvudrollen som varg, räv, tjur, katt och falk.

En annan lek hette "saebastallat" och innebar att barnen gick i en rad och höll bak i varandras kläder, och den förste skulle då försöka gripa tag i den sistes "svans".

En lek kallades "De gamla samlar barnen" och den gick ut på ett spel, där de gamla bad barnen om vissa tjänster.

SÄLLSKAPSLEKAR

När det gäller sällskapslekar känner vi igen många, som alltså inte är speciellt typiska för samerna.

Man roade sig med gissningslekar, pantlekar, kurra gömma, fingerlekar o.d. Ringlekar och dans är i allmänhet sentida förlustelser.

I en slags lek med garn fick de som drog i samma tåt springa kapp eller kyssa varandra.

En lek gick ut på att titta varandra i ögonen. Den som blinkade först förlorade.

"Gömma ringen" var bl.a. känt hos Lule-samerna och skolterna.

I en i många länder känd lek skulle man peta en person i ryggen, som sedan fick gissa vem det var som petat.

Man hade en lek där deltagarna höll i ett rep stående i ring, medan någon annan försökte att ta sig in.

Det fanns också lekar som imiterade saker i samhället, t.ex. sådana som anknöt till kyrkoherdens roll, domstolen, när folk kommer på besök, frieri samt vigsel.

Till underhållningen får vi också räkna berättandet av sagor och legender liksom gissandet av gåtor.

MUSIK SOM LEK

Musicerandet var också en del av barnens lekar. Man tog t.ex. krävan från ripan eller andra fåglar och knöt om den i ena ändan för att få fram ett ljud, som frambringades om man släppte ut litet luft i andra ändan.

Små barn fick små videpipor och Linné nämner pipor av rönnbark. Små flöjtar av tvåårig kvanne var också välkända. En pipa av vass hade flera hål, vilket medgav att enkla melodier kunde spelas på den.

Skoltsamerna gjorde av en svanfjäder en liten pipa, med vilken de kunde locka till sig järpe.

Till den musikaliska underhållningen måste givetvis också joykandet räknas. Barnen blev tidigt medvetna om joykens betydelse och var och en av dem brukade få sig tillägnad en egen personlig joyk. Detta skedde oftast i samband med att barnet började spela en mer aktiv och individuell roll i familjen. Joyken hade den förmågan att den kunde "upphöja" en person, att få personen att känna att hon verkligen betydde något och var uppskattad.

LEKSAKER

Leksaker tillverkade man själv – antingen barnen själva eller deras närmaste – av material från naturen. Det kunde vara figurer av kottar eller av trä – båda var mycket vanligt. Flickor hade ofta dockor med trästomme, till vilka de sydde fina kläder. Av trä gjorde man också små ackjor, båtar och andra saker som hörde till kulturen.

Ryggbenen på stora gäddor sattes samman med en tråd, och det hela blev till ett halsband. Luftblåsan av en stor fisk kunde uppblåst slås sönder, så att det smälldes.

Av myrorna genomstungna träbitar blev till leksaker liksom egendomligt formade stenar.

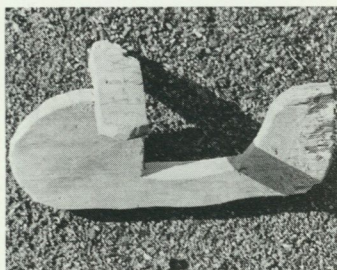
Man byggde också miniatyrkåtor av traditionellt material. På vintern gjorde man små byar av snön.

Några leksaker var litet mer tekniska: t.ex. vinare, en leksak av trä, som gav ett vinande ljud ifrån sig när man snurrade runt det. Man tillverkade också snurror av trä. Vindflöjlar är kända från Norge och östra sameområdet. Sådana vindflöjlar kunde också kombineras med en spådomslek.

SPEL

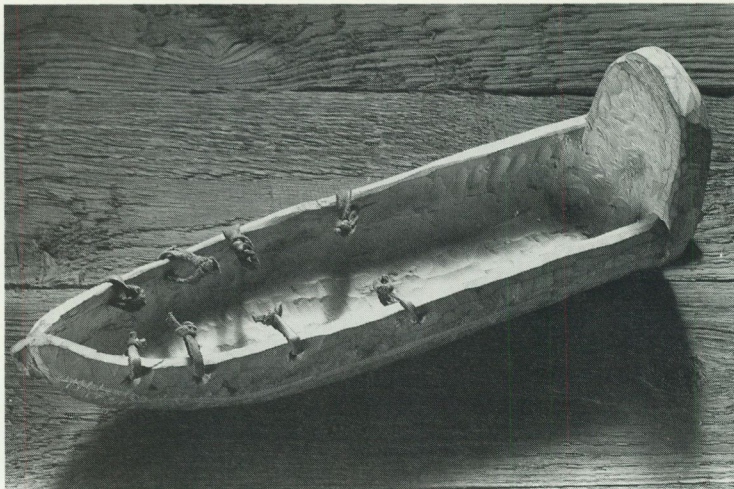
Samerna var roade av spel – ja, det sägs att man ibland var passionerade spelare. Man utövade tärnings-, bräd- och kortspel.

Ett amfibieplan från Lundquists fiskeflyg vid Sjöfallet var förebild för den samepojke som tillverkat detta flygplan vid Vastenjaure, Jokkmokk. Foto Rolf Kjellström.

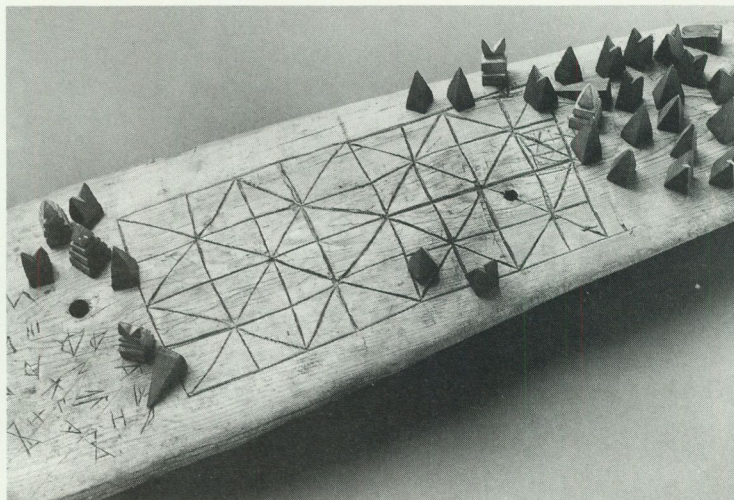

Leksaksackja, skuren i trä. Tillhör Nordiska museet.

Vanligast var brädspelen, varvid man antingen flyttade pjäserna utan tärningskast, som i tablo-spelet, eller lät en tärning bestämma dragen, som i sahkkospelet. Ur båda speltyperna har utvecklats ett flertal varianter, som rävtablo, likt vårt rävspel, vargtablo, ett mer komplicerat spel osv. Till spelpjäser tog man det som fanns till hands, som t.ex. benkknötar, kaffebönor, avskurna pinnar – för ena parten avbarkade och för den andra parten med barken på.

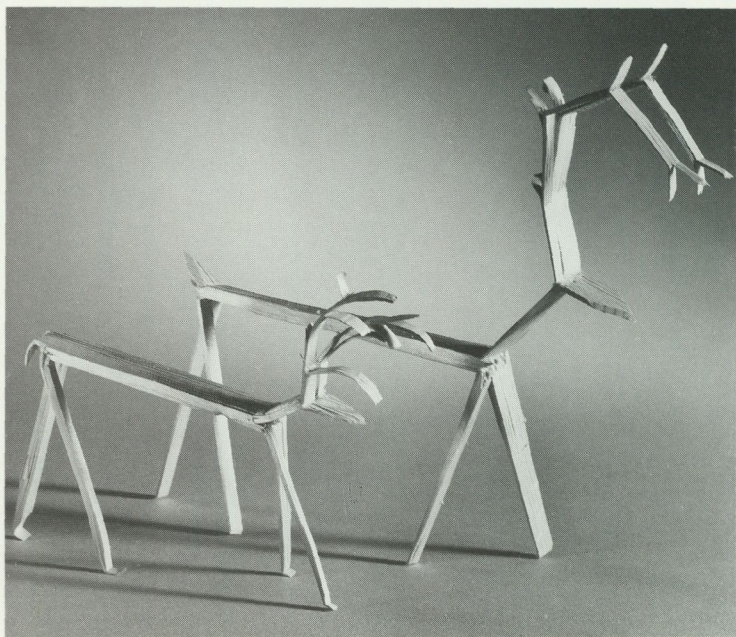
Tablospelen beskrevs redan av Linné. Det fanns i denna variant 9x9 rutor. I mitten fanns kungens av Sveriges slott runt vilket i korsform stod 8 soldater. Vid slutet av korset, ungefär vid mitten på brädet stod 16 ryska soldater – 4 stycken i varje grupp. Dessa har ingen kung. Detta är läget vid spelets början.

Mer bearbetade pjäser, påminnande om schackpjäser, förekom också. Som spelbräde kunde man använda baksidan av brädan för skinnskrapning eller på undersidan av en bakskiva, en kaggebotten, ett renskinn eller naturligtvis också en särskild för ändamålet gjord bräda. Nordiska museet kom över flera sådana tablobräden i Aktse i Jokkmokks socken. På ett av dessa bräden hade tydligen segraren vid de olika spelpartierna ristat sitt bomärke vid sidan om spelfältet och här fanns ett myller av sådana märken. Ägaren till tablospelet uppgav, att spelet hade varit mycket populärt i hans barndom vid slutet av 1800-talet. En del äldre män var mycket skickliga i detta spel och slog ofta de yngre och mindre spelsäkra männen, även om det annars ofta var just ungdomar som brukade spela det. Tablospelet synes samerna ha övertagit från grannfolken. Ofta var reglerna så att man fick flytta ett steg i taget och hoppa över en pjäs, när det var tomt bakom – ungefär som i vårt rävspel.

Redan Linné talar om ett spel, spetto, där man har 30–60 små pinnar, vilka man slänger på en renfäll eller liknande. Den ene av spelarna tar en rund sten, kastar den en aln upp i luften och

Leksaksrenar i trä ur Nordiska museets samlingar.

försöker med andra handen under tiden samla ihop så många pinnar han förmår under den korta tid som stenen är i luften, innan han fångar den med handen igen. Om han misslyckas får hans moståndare kasta stenen och den förste får avstå sina pinnar. Så fortsätter man tills den ena av de tävlande har samlat på sig samtliga pinnar.

Kortspel förekom tidigt – redan Schefferus berättar att samerna köpte kortlekar av besökande handelsmän. Hos sjösamerna förekom det att ungdomarna gjorde spelkort av sockertoppspapper. De samiska termerna i kortspel har skandinaviskt ursprung.

SAMMANFATTNING

Samerna har en avsevärd mängd traditionella spel, tävlingar och lekar, av vilka en del torde vara ursprungliga och en del gemensamma med omgivande och andra kulturer. Flera har säkerligen införlivats hos samerna, som ett resultat av ett tidvis ganska intensivt umgänge med de omgivande folken och ibland fått en samisk prägel. Troligen har en del sådana lekar och spel bevarats hos samerna medan de försvunnit hos grannfolken.

Flera lekar, inte minst tävlingslekarna, har säkerligen uppkommit på flera olika håll oberoende av varandra.

Många av samernas traditionella lekar – främst de som anknyter till näringarna och idrottandet – har varit mycket viktiga för barnens fostran och utbildning, då de i påfallande stor utsträckning har varit en förberedelse för kommande krävande uppgifter i det samiska näringslivet.

Idag väller storsamhället in över samebarnen och allt eftersom samernas vardag förändras påverkar det givetvis samebarnens inställning till vilka lekar de önskar leka och vilka leksaker de vill ha. Lekarna har alltså delvis ändrats i takt med att barnens föräldrars liv har tagit sig nya och andra uttryck. Det blev t.ex. vanligare att låtsas köra scooter på 1960-talet, då det nya fordonet kom, än att sätta ripsnaror, som många av de renskötande nomaderna då hade upphört med.

Det torde inte heller vara några samebarn som spelar tablo idag men å andra sidan är det många som spelar game-boy och TV-spel. Att tidskriften "Kalle Anka" idag tack vare kulturanslag översätts till samiska är ett sådant tecken i tiden. Men renlekarna – de består.